

Zsidai Ágnes

A jogban rejlő Örökkévaló és Időszerű

Absztrakt: Horváth Barna szinoptikus jogelméletében a huszadik század magyar jogbölcseletének talán legeredetibb és egyben legvitatottabb teljesítményét nyújtja. Sajátos értelemben vett jogszociológiáját a korszak kontinensen domináns újkantiánus paradigmájának ismeretelméleti-módszertani alaptételei és az angolszáz jogi kultúra pragmatikus-empirikus szemléletmódja összekapcsolásával építi fel. A tény (*Sein*) és érték (*Sollen*), szükségyszerűség és szabadság között feszülő hiatus irracionális szinoptikus kitöltése, a társadalom mint olyan, az annak alapját képező objektívációk (a gazdaság, a harc, a hatalom, a tudás, az eljárás és maga a jog: a jogi aktustól a jogalkotáson és jogalkalmazáson keresztül a jogtudományig) a cselekvők és szemlélők számára paradox módon nem lehet más, mint a szemlélet. „Akkor az *ouvre* mégis mitől, milyen értelemben (jog)szociológia?” – tanulmányunkban erre a kérdésre keressük a választ.

Kulcsszavak: neokantianizmus, pragmatikus-empirikus szemlélet, társadalmi objektívációk, eljárás, egyenes/csökkenő arányú fejlődés, szinopszis

Álláspontom szerint Horváth Barna a 20. század magyar eszmetörténetének egyik *legeredetibb és legprovokatívabb* teljesítményét hozta létre az életmű centrumát és egyben nívumát képező szinoptikus jogelméletének kidolgozásával. A *Rechtssoziologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts* (Horváth 1934) című főművében jogszociológiáját mind kortársai, mind az utókor meglehetősen ellentmondásosan ítélik meg: míg egyesek munkáját alapvető fontosságúnak tartják (Lacambra 1935: 141; Reh binder 1971: 6), mások részzigazságait emelik ki (Darmstaedter 1935: 45; Pound 1938–39: 807–808), de az elmélettel szemben súlyos kritikák is megfogalmazódnak (Gurvitch 1940: 139; Timasheff 1939: 62). Van, aki Horváthot *az újkantiánus* indítatású szociológia jogtan első kidolgozójának tartja (Verdross 1963: 196), más *a realista iskola* követőjének (Marcic 1969: 83), de olyan elemző is akad, aki *az etikai idealizmus* (Fikentscher 1975: 408) képviselőjének. Míg idehaza a korszak vezető jogfilozófusa, Moór Gyula kollégája teóriáját „panoptikus jogelméletnek” (Moór 1934: 57) nevezi, addig Horváth jeles tanítványa, Bibó István fiatalkori jogelméleti munkásságnak alapjaként tekint arra (Bibó 1986).

A „rejtély” megoldása feltehetőleg abban a tudásszociológiai és hermeneutikai tételben rejlik, hogy egyetlen mű sem függetleníthető az alkotó *személyiségétől*, előítéleteitől és világnézetétől, hitvallásától, illetve azon *társadalmi- és eszmetörténeti szituációtól*, azoktól a kultúrproblémáktól, melyek erőterében az alkotó személyiségének és művének „egysége” kiformalódik. Horváth Barna a világot, benne önnön lelki alkatát és személyiségét mint *paradoxont* élte át. Ezt gondolja végig elméletalkotása során is, midőn abszolútizmus és relativizmus, természetjog és pozitívizmus, kriticismus és dogmatizmus, neokantianizmus és pragmatizmus, idealitás és realitás, spontaneitás és biztonság, szabadság és szükségszerűség, forradalom és alkotmány (rend) végletei között közvetítve kísérli meg a létet és érvényt egymástól végletesen elválasztó „hiatus irrationalison” való úrrá levést.

E korszak szociológiai lényege fejlődéstörténetileg tekintve a *kapitalizmus forma- és funkcióváltozásaként* jellemezhető, mely új gazdasági-társasági szerveződésekben, az állam gazdasági szerepvállalásában, a tömegtársadalom megjelenésében és átrétegződésében, a reprezentatív politikai állam kialakulásában és demokratizálódásában, a kulturális szerkezet jelentős módosulásában ragadható meg. A változások hamarosan lecsapódtak a jogéletben is, hiszen a régi magán- és kereskedelmi jogi keretek már nem biztosították az intenzív növekedés stádiumába lépő kapitalizmus fejlődését. A jogrendszer átalakulását – többek között – új jogintézmények, jogágak (gazdasági jog, munkajog, biztosítási jog, szociális jog stb.) létrejöttében, a szerződés fogalmának átértelmezésében érhetjük tetten. Mivel a gazdasági és társadalmi változások elsősorban a joggyakorlatban, a bírói és közigazgatási tevékenységen keresztül (lásd diszkréció, jogszabályértelmezés növekvő szerepe) érvényesültek, ez a tényező alapvetően más megvilágításba helyezte a jogalkotás-jogalkalmazás viszonyát, a jogforrási rendszerről kialakult eddigi felfogást stb. Egyre nagyobb úr támadt a régi gazdasági és társadalmi viszonyok szabályozására lefektetett elvek és tételes szabályok, valamint az új viszonyok kiformalódását segítő, a gyakorlatban érvényesülő normák között. A korszak alapvető jogi élményét Roscoe Pound a *Law in Books and Law in Action* diszkrépanciájával jellemzi (Pound 1910: 12).

A szinoptikus és processzuális látásmód megkerülhetetlenségéhez vezető másik élmény a *gyakorló jogász* „életvilágával” hozható összefüggésbe. „Magam is fogaskerék vagyok a modern Állam és Jog kiterjedt gépezetében” (Horváth 1993: 91) – írja Horváth. A hadseregben, a minisztériumban és más hivatalokban eltöltött évek bizonyították számára, hogy a jog megkülönböztető ismérvét szervek és eljárásaik alkotják. A jogot a kontinensen uralkodó hagyományos, csak a valóságtól elszakadt szabályként felfogó pusztán formális szemlélete nem képes megmagyarázni a jogi társadalmi és pszichikai működés-módját. Ennek a *tapasztalati evidenciának* az elméleti konzekvenciája – miszerint a jog nem más, mint ténynek (jogeset) és értéknek (jogtétel) a legfejlettebb eljárásban történő folytonos egymáshoz rendelése – végigvonul az egész életművön. „Újra és újra megpillantottam a jog Janus-arcát – a kemény tényeket az egyik, a fennkölt eszméket a másik arcon...” (Horváth 1993: 91).

Paradigmák metszéspontján

Tézisünk szerint Horváth Barna teljességgel egyedi jogszociológiájában korának két nagyhatalmú paradigmáját, az *újkantiánizmust* és az általunk *pragmatikus-empirikusnak* nevezett jogi szemléletmódot kívánja újító módon egymásra vonatkoztatni, avagy szinoptikusan szólva: „egybenézni”. A két világháború között a kontinensen a jogbölcsesek számára megkerülhetetlen volt a neokantiánus tradícióval, azon belül is a kelsen normativizmussal való elméleti számvetés. Horváth Barnát éppen e paradigma akadémiassága, a valóság (jog)élettel szembeni idegenkedése és zártsága, továbbá a neokantiánus paradigma problémahorizontján túli tényezők: a joggyakorlatban szerzett saját tapasztalatai, s persze nem utolsósorban angliai tanulmányai készítették a pragmatizmus felé történő kritikai elmozdulásra.

Újkantiánus előfeltevések

Horváth szinoptikus jogszociológiájának gnoszeológiai kereteként *újkantiánus* előfeltételeket választ. Tudományelmélete a korszaknak megfelelően a *dualista tudományfelfogás* alapján áll. A Comte által szociológiának elnevezett *naturalista kauzális-explikatív* társadalomelmélet bevallottan a társadalom természettudományát akarta megteremteni, mivel azonban a társadalom realitásaihoz tapadó értéktartalmak, eszmék, célok, gondolatok nem értelmezhetők oksági törvényszerűségek által, a 19. század második felétől Dilthey, Windelband, a jogtudományban Lask stb. nyomán a magukat „szellemtudománynak” tekintő társadalomelméletek az okság mellé új magyarázati elvként felveszik a teleologikus szemlélet-és megértésmódot.

A kor pozitívizmusának megfelelően az újkantiánusok szerint a filozófia kizárólag ismeretelmélet, mégpedig az *empirizmus ismeretelmélete* kell, hogy legyen, mely – a metafizikát minden formájában elutasító – felfogásnak értelemszerűen *ismeretelméleti és módszertani* jellegű jogfilozófia felel meg. A filozófiában általában, és a jogfilozófiában

is a tudományos megismerés alapja a *Sein* „természeti szükségszerűségének” és a *Sollen* „szabadságának” dualizmusa lett (Zsidai 2006).

A *Sein* (lét) és a *Sollen* (kellés) dualizmusa Kelsennél egymást kizáró, kontradiktórius logikai ellentétként jelenik meg: egyik nem vezethető le a másíkból (Kelsen 1916: 1220). Hozzá hasonlóan Horváth a *tény és érték* elszakítottóságát nem csak hogy fenntartja, hanem *ellentétüket* a közvetíthetetlenségig és az áthidalhatatlanságig *logizálja*. Ahhoz, hogy a különbözőségeen alapuló ellentétet ilyen specifikus logikai ellentétté lehessen transzformálni, bevezeti a „Valami” felsőfogalmát, mint a gondolkodás lehetőségfeltételének formálisan meghatározott posztulátumát. Ily módon a (*Sein*) tény és érték (*Sollen*) gondolati tárgyakká „szublimálódnak” a tiszta (szinoptikus) gondolkodás számára: „Valamikként” szabadon lehet logikai műveleteket végezni velük anélkül, hogy fennállásukkal kapcsolatos ontológiai problémát egyáltalán érinteni kellene. Ez garantálja egyfelől, hogy *Sein* és *Sollen* együtt elgondolhatók legyenek, másfelől kizárja azt, hogy az egyik vagy a másik, vagy a kettő valamely harmadik tárgyon felső fogalomná váljék. Tényt értékként, értéket tényként elgondolni nem lehet! (Zsidai 2008: 123)

Horváth Barna ismeretelméleti előfeltevéseinek és a tiszta (szinoptikus) gondolkodás koncepciójának megfogalmazásában jelentős szerepet játszottak az újkantiánizmus marburgi irányzata által a transzcendentális módszerről vallottak. Kant transzcendentálfilozófiája szerint az emberi értelem *a priori* szemléleti formáinak és kategóriáinak révén nem készen találja a valóságban fellelhető kapcsolatokat, hanem azt mintegy „láttatni engedi”, vagyis a megismerés számára „előidézi”. Horváth is elfogadja a megismerési módszer ismerettárgy-konstituáló szerepét („Methode erzeugt den Gegenstand”), ez azonban nem jelent gnoszeológiai szolipcizmust – vagyis azt, hogy a valóság pusztán az emberi elme szubjektív teremtménye lenne –, de azt sem, hogy a szinoptikus módszert „harmadik típusú” tárgykonstituáló törvényszerűségként kellene felfognunk. Ezáltal sikerül elkerülnie a módszerszinretizmust, vagyis a kauzalitás és valamiféle normatív törvényszerűség összekeverését. Jóllehet, Horváth kifejezetten hangsúlyozza, hogy szinoptikus jogelméletének ismeretelméleti kiindulópontjául szolgáló téziseit – vagyis tény és norma logikai ellentétét, a módszertisztaság elvét – a tiszta jogtanból veszi át, ugyanakkor kritikusan viszonyul a kelseni megoldáshoz: saját szinoptikus jogfelfogását úgy értékeli, hogy az „a tiszta jogtan egyoldalúságából akar kiszabadulni anélkül, hogy annak értékes módszertani eredményeit érintené” (Horváth 1937: V).

Kelsen köztudottan a pozitívizmus hanyatlásának tekintette, hogy a 20. században a jogelméleten belül is megerősödtek a szociologizáló, pszichologizáló, moralizáló tendenciák. A „tiszta jogtan önmagát kimondottan *aszociologikus* jogtannak tartja” (Horváth 1934: 86). „És különösképpen elhatároljuk [ti. a tiszta jogtant – Zs. Á.] attól a tudománytól is, mely feladatául tűzi ki, hogy azoknak a természeti folyamatoknak az okait és okozatait kutassa, amelyek a jogi normák által értelmezetten mint jogi aktusok jelennek meg. Ha az ilyen kutatást szociológiának, közelebbről jogszociológiának nevezi valaki, úgy ez nem kifogásolható. Bennünket sem lehetőségei, sem értékei itt nem érdekelnek” (Kelsen 1988: 6).

Horváth igekezete azonban éppen arra irányul – szándéka szerint nem Kelsent cáfolva, hanem vele együttműködve –, hogy a tiszta jogtanban kimutassa a *szociologizálódás* tendenciáját. Horváth már egy korai – *Természetjog és pozitívizmus* (1928) című – tanulmányában a tiszta jogtan *saját* fogalmi keretében kimutatja, hogy az voltaképpen

szociológiai természetjog. Kelsen szerint a jog lényegében *kényszerrend*, a jogot alkotó egyes jogszabályok pedig kényszerrel elrendelő szabályok. Ennek lényege abban rejlik, hogy a tiszta jogtan „az állami kényszeraktust, azaz a büntetést, a polgári vagy a közigazgatási végrehajtást tekinti a jogtételben a meghatározott feltételhez kapcsolódó következménynek, miáltal maga a feltételt képező tényállás jogsértésnek, a feltételtől függő pedig jogsértés-következménynek minősül” (Horváth 1934: 14). A kényszeraktus azonban (csak úgy, mint az azt kiváltó cselekvés vagy mulasztás, esetleg az előfeltételben szereplő esemény) emberi magatartás eredménye, méghozzá olyan, amely maga is ember ellen irányul. Ennek értelmében a jogra jellemző (nem kauzális!) módszer, a beszámítás (*Zurechnung*) minden egyes tagja – tehát az ember, az esemény, a jogszervi funkció – nem jogdogmatikai, hanem *metajogi*(!) fogalom, sőt a kényszer fogalma sem immanensen a jogtételben rejlő, hanem tapasztalati jelenség.

A normativizmus egyik nívója a *Kelsen-Merkl* féle ún. *joglépcső-elmélet*, mely szerint a jog érvényessége, kötelező ereje a hierarchikusan tagolt jogrend csúcán elhelyezkedő *alpnormából* származik. Álláspontunk szerint az alap(eredet)norma *kettős funkciója* abban rejlik, hogy megalapozza egyrészt az egész jogrendnek, másrészt pedig magának a jogtudománynak az *autonómiáját*. Az alpnorma tehát egyfelől jelzi azt, hogy „a jogrend az erkölcstől vagy vallástól, sőt minden más rendtől különböző, elkülönült és független egzisztenciával bír”, másfelől azt, hogy a jogtan „egy önálló, teológiától, politikától vagy etikától különböző tudomány” (Kelsen 1922: 86). Mivel Kelsen a jogot mintegy bezárja a *Sollen* világába, a jogrend megalapozását is meg kell mentenie a valósággal való érintkezéstől. Az alpnorma *hipotetikus* jellegű, tehát *nem* – törvényhozási aktussal vagy egyéb módon – *tételezett*, hanem pusztán *feltételezett*. „Az alpnorma kötelező ereje önmagában nyilvánvaló, vagy legalábbis ilyennek *vélelmezzük* (kiemelés tőlem – Zs. Á.). Az alpnormát nem jogi eljárás útján hozzák létre... Azért érvényes, mert ilyen feltételezés nélkül semmilyen cselekmény nem tekinthető jogcselekménynek” (Kelsen 1949: 5).

Az alpnorma értelmezése körüli viták egyik tematikája, hogy az *alpnorma* *formaként* határozható-e meg, vagy magában foglal valamilyen *tartalmat* is. Ehelyütt nem kívánjuk e vitát tárgyalni, pusztán azt szeretnénk megjegyezni, hogy véleményünk szerint itt nem egymást kizáró interpretációkról van szó. A pozitív jogrend tartalma teljesen független az alpnormától, abból csak a jogrend érvényességét (*Geltung*) vezetjük le, de *nem a tartalmat*. Ebben az értelemben az alpnorma nem más, mint a *jogtudomány* logikai műveletének eredményeképpen előállt, az érvényesség határfeltételül szabott tartalmatlan, *üres logikai forma*. Ugyanakkor Kelsen folytonosan utalásokat tesz az alpnorma tartalmára. „Az alpnorma tartalma ahhoz a tényálláshoz igazodik, amelyben a rendet létrehozták, amelyek bizonyos mértékig megfelelnek a rend által érintett magatartások” (Kelsen 1988: 38). „Tudatában vagyok annak, hogy az alkotmány jogilag releváns *érvényességét* az előfeltételezett eredetnormából meríti, *tartalmát* azonban a konstituáló autoritás empirikus akarati aktusából, pontosan úgy, ahogyan a törvény érvényességét az alkotmányból, míg tartalmát a törvény meghozatalának tényéből, az ítélet érvényességét a törvényből, s tartalmát a bírói akarati aktusának tényéből eredezteti. A jognak az eredetnormából történő *létrehozása* fokozatosan egy vele párhuzamos tényre való állandó tekintettel megy végbe” (Kelsen 1920: V–VI). Sőt, Kelsen meg is jelöli, miben áll a jog tartalmának *társadalmi és történeti fakticitása*: mivel az alpnorma olyan jogrendet

keletkeztető autoritás, amely jogrend nagyjában-egészében követésre talál, ezért az „alapnorma bizonyos értelemben a *hatalom joggá való transzformációját* jelenti” (Kelsen 1928: 65).

Kelsen eme gondolatmenetével szemben kritikusan azt hozták fel kifogásként, hogy ezen a ponton ellentmondásba kerül saját módszertani kiindulópontjával. Ha ugyanis a hatalom tényét az alapnorma normatív értelemmel ruházza fel, akkor az alapnorma funkciója nem más, minthogy faktumot normává változtasson, vagyis: a *Sein*-ből *Sollen*-t varázsoljon. Ez pedig ellentétben van azzal a kelsen-i alaptétellel, hogy tényből értéket, hatalomból jogot (illetve értékből tényt) levezetni nem lehet. Ellenkező esetben „az alapnorma a lehetetlent tenné lehetségessé” (Moór 1935: 24). Horváth Barna azonban ehelyütt veszi védelmébe veszi Kelsent – mégpedig saját szinoptikus elmélete segítségével. Az ugyanis, hogy Kelsen végig „széttartja”, megkülönbözteti a tartalom és érvényesség, ok-okozat, a jogalap-jogkövetkezmény problémáit, azt jelenti, hogy következetesen tartja magát a *Sein* és *Sollen* törvényszerűségeinek önállóságát tiszteletben tartó *módszertisztaság* álláspontjához. „Ennek az eljárásnak az az értelme, hogy *jogászilag* a jogi valóság csak tényállásként, a jogi érték pedig csak jogi normaként képezhető le, ítéltető meg helyesen. *Kelsennek* nem kell tagadnia, hogy a tényállásban leképezett valóság és a jogi normában leképezett érték ezen leképezés nélkül is fennáll” (Horváth 1934: 88). Horváth szerint a *tiszta jogtan szociologizálása* éppen abban rejlik, hogy az *alapnorma tartalmában a lét és a kellés funkcionális egymáshoz rendelése* megy végbe. S mivel a tiszta jogtan, ragaszkodva a módszertisztasághoz, szinkretikus módon egyiket sem áldozza fel a másik javára, úgy értelmezhető és megérthető akár szinoptikus jogszociológiaként(!) is.

Álláspontunk szerint azonban a tiszta jogtan egyéb, Horváth által nem érintett helyein is megmutatkoznak a szociologizálódás tendenciái. Mint ahogyan arra már többen rámutattak, megjelenik például az a szociológiai belátás, hogy a jog fogalmához hozzátartozik annak *tényleges érvényesülése, a jog hatékonysága*. Míg az érvényesség a *Sollen* szférájában, az érvényesülés, hatékonyság a *Sein*, a tényleges emberi cselekvések világában található. Kelsen elismeri, hogy a „jogi normák valami módon zárt rendszerének az érvényessége hatékonyságától, vagyis attól függ, hogy a valóság, melyre a jogrend – mint egész – a tartalmával vonatkozik, e rendnek általában megfelel-e” (Kelsen 1988: 40). Bár az egyes normának az érvényessége nem függ a hatékonyságától, mégis a normát csak akkor tekinthetjük érvényesnek, hogy olyan normarendszerhez tartozik, amely egészében hatásos is. Így a hatásosság az érvényesség feltétele, de nem oka. A norma nem azért érvényes, mert hatásos; a norma érvényes, ha a rend, amelyhez tartozik, egészében hatásos. (A forradalmi jogalkotás esetében például a régi megdöntött rend és hatalom normái azért veszítik érvényességüket, mert az a normarendszer, az a rend, amelyhez tartoztak, egészében hatástalanná vált, vagy a jog érvényességének az ún. *desuetudo* folytán történő megszűnése azt jelenti, hogy a norma huzamosabb ideig hatástalan marad.)

A tiszta jogtan szociologizálódásának tendenciájaként fogható fel továbbá a *jogalkotás–jogalkalmazás* különbségének a jog lépcsőzetes elméletéből fakadó relativizálása, a bírói belátás szabadságának megalapozása. Kelsen tulajdonképpen már azzal is a „dinamikus” szociológiai álláspontra helyezkedett, hogy a jogalkotás reális történeti, társadalmi folyamatnak tekinti. Kelsen szakít azzal a törvénypozitivistá beállítottsággal, miszerint „a bírák csupán a törvény szavait kimondó szájak” (Montesquieu 1963: 322). A tiszta

jogtan a lépcsőzetes elmélettel bebizonyította, hogy a bíró funkciója nem valamilyen korábban meghozott és rögzített jog megállapítása, hanem a jogalkotás folyamatának folytatása. A bíró, a törvényhozóhoz hasonlóan jogalkotással foglalkozik, normát alkot, mégpedig a törvényhozó által megállapított általános norma alapján egyedi, individuális normát (Kelsen 1988: 46).

Horváth azonban úgy látja, hogy a tiszta jogtan nemcsak a szociologizálódás, hanem a *processzuális jogszemlélet* lehetőségét is magában hordozza. Amögött ugyanis, hogy pl. egy jog-(vagy jogsértés)következmény a jogi feltételnek beszámítódik (*Zurechnung*), nemcsak az a „lappangó feltételezés” rejlik, hogy a valóságban megtörtént a jogi feltételek (pl. jogsértés) megvalósítása, hanem az is, hogy az „ítélkezés a törvény alapján és keretei között *tényleg megtörtént*. Ha nem ez lenne a lappangó feltételezés, akkor bárki összeállíthatna egymásra vonatkozó jogtétel tartalmakat (törvényt, első-, másod-, harmadfokú ítélet). Abból, hogy a normatartalom egy másik normatartalomra támaszkodik, még nem lehet tudni, hogy a tételes jog világában mi történt. Ha ellenben a normatartalomhoz mindig hozzágondoljuk azt a tényleges folyamatot is, amely szerinte minősül, akkor épp az *eljárás* fogalmához jutunk. Az ítékezés pl. a törvényben előírt minta és a megfelelő konkrét magatartás eszmei kapcsolata: eljárás. Az eljárási jogelmélet tehát azért fejthető ki a tiszta jogtanból, mert ha a normatartalmak merő logikai összefüggéséhez hozzágondoljuk minden esetben a megfelelő tényállást is (amit alattomban Kelsen is feltesz), akkor a Kelsen-féle normapiramis vagy normalépcsőzet egyszerűen eljáráslépcsőzetté változik át” (Horváth 1937: VI–VII). Ez a problematika azonban már az eljárási jogszemlélet értelmezéséhez tartozik.

A pragmatikus-empirikus paradigma

Horváth Barna a kelsenizmus mellett szinoptikus jogbölcselete gyökerei másik csoportjaként a szabadjogtant és a pluralisztikus jogelméletet jelöli meg (Horváth 1937: X). Vizsgálódásaink során azonban ezeken túl más, szellemiségükben hasonló hatásokat is felfedezni véltünk. Ez messzemenően összefügg azzal a körülménnyel, hogy Horváth Barna nemcsak az angol *common law* jogi kultúrának volt nagy tisztelője, hanem meglehetősen jártasságra tett szert az akkor kialakuló amerikai pragmatizmusban, realizmusban, a francia institucionalizmusban, a jogi antropológiai, pszichológiai és szociológiai irányzatokban, s később a skandináv realizmusban is. Ezek az irányzatok immanensen magukban hordozzák a szociológiai látásmódot, és jól ellenpontozták számára a szélsőségesen pozitívista neokantiánus és analitikus iskolákat, melyekből csak komoly szellemi erőfeszítéssel lehetett a szociologizálódás tendenciáját kibontani. Álláspontunk szerint e paradigmában a szociológikus perspektíva alábbi elemei rekonstruálhatók:

1. A jog térben és időben szerveződő, változásoknak alávetett történeti képződmény
A korszak alapvető élménye, s jogtudományi szempontból releváns alapproblémája a tényleges gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok valósága és a már tradicionálissá vált jogi gondolkodásmód, kategóriák és intézmények, a *Law in Books and Law in Action* közötti ellentmondás tudatosulása volt. Természetesen ez a belátás a *common law* historizmusa számára mindig is evidens volt, viszont problémaérzékelésében mindenképpen élenkebbé

tette a történeti iskolával konfrontálódó, a társadalmi-történeti valóságtól függetlenedni kívánó neokantiánizmus uralta német jogi gondolkodást. Horváth Barna szinoptikus jogbölcseletében ezek a megfontolások a jogszociológia ontológiai jellegű előfeltevéseiként jelennek meg, amennyiben a jogot társadalmi, történeti, tér-időbeli, változható fenoménként is értelmezi. Ezzel persze a *Sein* és *Sollen* világát szétszakító neokantiánizmus ontológiai felfogását kívánja forradalmasítani (Horváth 1934: 1–10).

2. Relacionalizmus, funkcionalizmus

Az említett felismerés tehát alapjaiban változtatta meg a jog szubsztanciális felfogását. A társadalmi jelenségként értelmezett jogot a hagyományos logika fogalomképzése nem képes megragadni, mivel az relációiban, konkrét összefüggéseiben, hatásában, funkcióiban konstituálódik (Horváth 1941a). A jogról való gondolkodás megváltozásához természetesen vizsgálata módszerének is alkalmazkodnia kellett. Bár a funkcionalizmus már megjelent a kulturális antropológia, sőt, mint ahogyan azt Horváth Barna kimutatja, a neokantiánizmus területén is (Horváth 1926), mégis azt kell mondanunk, hogy mint jogtudományi módszer tipikusan a pragmatizmussal jár karöltve, mely szerint a funkcionalizmusának tartalma a jogrend és az emberi magatartások kölcsönös egymásra hatásában rejlik. Bár a pragmatikusoknál a funkcionalizmus leszűkül a jog társadalomban való működésének, a jog hatásosságának vizsgálatára, de mindenképpen általános összefüggések, társadalmi törvényszerűségek után kutatnak. A később fellépő amerikai realisták azonban szkepticizmusuknál fogva nemcsak a társadalmi törvények lehetőségét tagadják, hanem az általános jogi kategóriákat is elutasítják, s így vizsgálódásuk csak a tényleges jogi helyzetek relációiban mozoghat. A jog – a kontinentális hagyomány szerinti, normában való – lényegének relációkba való áttelepítése megtermékenyítőleg hatott az egyébként analitikus indíttatású joghelyzetek tanára is (Kocourek, Hohfeld).

3. Változás és stabilitás

A haladás-rend, változás-stabilitás nemcsak a pragmatikus-empirikus irányultságú elméleteknek képezi alapproblémáját, hanem a történeti szabadjogtani mozgalom is kezdetektől fogva hirdette a jog állandó változására, s ezzel összefüggésben a fennálló jog értéktelenségére vonatkozó felfogását. A jogrendszer – mondja Eugen Ehrlich – „tulajdonképpen már abban a pillanatban elavult, amikor lefektették; ... a jelennel is alig boldogul, a jövővel pedig soha nem fog; ... a társadalmi intézmények, melyekre a jogot alkalmazzák, szakadatlanul fejlődnek, és a rögzített döntési normák minden pillanatban új tartalommal telítődnek” (Ehrlich 1981: 84). Az amerikai Cardozo e tekintetben az „in statu nascendi” még szélsőségesebb álláspontját képviseli. „A jogról sohasem mondjuk, hogy van, mert mindig csak megvalósulóban van. Csupán akkor realizálódik, ha ítéletben ölt testet. Vagyis nincsenek szabályok vagy elvek, csupán izolált végeredmények” (Cardozo 1981: 301).

4. Alkotó juriszprudencia, instrumentalizmus

A jog társadalmi természetének, változhatóságának és funkcionális jellegének feltételezése tehát maga után vonja a jog (akár tetszés szerinti) alakíthatóságának feltételezését, a tudatos társadalomalakítás szükségességének a gondolatát. Roscoe Pound a jogot a társadalmi irányítás és ellenőrzés, az ún. társadalmi mérnökösödés eszközeként tekinti.

A társadalom jogi irányítása útján fel kell tárni a tényleges érdekeket, rögzíteni kell azok jogi kezelhetőségének határait, s meg kell határozni a biztosításukhoz szükséges jogszabályokat és kényszerítő apparátusokat (Pound 1981). Ehrlichnél az alkotó juriszprudencia egyenesen mint „művészetté” idealizált bírói tevékenység jelenik meg (Ehrlich 1981: 94). Horváth azzal, hogy a jogeset (tény) és jogtétel (érték) közötti joghézagot mind gyakorlati, mind elméleti értelemben feltételezi, ugyancsak relativizálja a jogalkotás és jogalkalmazás különbségét (Horváth 1937: 172), továbbá a jog instrumentalista megközelítése is megjelenik nála, amennyiben a jogot mint legfejlettebb eljárási apparátust nem öncélként, hanem a társadalmi szükségletkielégítés sajátos eszközeként, technikájaként fogja fel (Horváth 1937: 118).

5. A jog rendszerminőségének feladása

A jogélet és valóság közötti diszkrepancia felismerése nemcsak a jog szubsztanciájáról alkotott felfogást módosította, hanem – főleg a kontinentális jogtudományban – megváltoztatta a jog határaitól alkotott eddigi elképzeléseket. A szabadjogtan „élő jog” koncepciója (Ehrlich 1981) szakított azzal a liberális dogmatikai felfogással, hogy a jog pusztán állami tevékenység produktuma lehet: egyrészt tágabban, másrészt szűkebben határozta meg a jogot. Tágabban, mivel az emberek életét az állami előírásokon túl más kötelek (Verband) – pl. a család, nemzetiség, a modern kapitalizmus üzleti kapcsolatai, egyesületek – is szervezik, még erősebben, mint az állami jog. Másrészt Ehrlichnél az állami jog abban a vonatkozásban szűkebb értelmezést kap, hogy kiveszi a jog köréből mindazokat az előírásokat, melyeket csak formájuk, de nem a tartalmuk miatt illettek a „jog” minősítésével. A jog rendszerminőségének feladása Kantorowicznál még érzékletesebben jelenik meg, midőn azt írja: „...hiszen a normák, melyekben (a jog – kiegészítés tőlem Zs. Á.) rögződik, éppoly kevésbé alkotnak rendszert, mint az állami jog normái. A legkülönbözőbb kulturális korszakoknak és életköröknek szervesen kifejlődött és nem rögzített terv szerint kigondolt eredményeiként ugyanis a normák a felhasználáshoz gyakran megvizsgálatlanul és rendezetlenül rakódnak le a tudatban és a tudatalattiban” (Kantorowitz 1981: 106). Horváth Barna maga is a jogi pluralizmus talaján áll: a jogot nem tartja egyenlőnek az állami szabályozással, jóllehet kitüntetett jelentőséget tulajdonít neki. A jog rendszerminőségének tagadása, továbbá a jog korlátozott racionalitása folytán előálló ún. gyakorlati joghézag, és a jogtétel általánossága, absztraktsága és a jogeset individualitása, konkrétsága következtében mindig fennálló elméleti joghézag feltételezése egyúttal a jog logikai zártságának tételét – mely szerint a jog összefüggő, teljes egészet alkot – megdöntötte.

6. Institucionalizmus, processzualitás

Ehrlich élő jog koncepciójában már markánsan kifejezésre jutott nemcsak a társadalom pluralisztikus felfogása, hanem az institucionalizmus eszméje is, ez utóbbi azonban mégsem gyakorolt jelentős hatást a német jogi kultúrában. Ezzel szemben a pluralizmus a gondolkodás konkrétum és praktikum felé forduló realizmusa, a jogelméletben pedig *common law* sajátosságai következtében annál nagyobb jelentőségű az angol társadalomtudományban (Horváth 2001: 5–20). Horváth Barna szinoptikus processzualis jogelméletének és az institucionalizmusnak szellemi rokonsága felmutatható a francia hatásban is. (Mauric Hauriou, Georges Renard, J. T. Delos). Az institucionalizmus Horváth szerint

a társadalom különböző intézményekből szerveződő konglomerátuma. Mivel az intézmény fogalmát tágan, egyfajta „szervező eszme”-ként értelmezi, intézménynek fogja fel az emberi egyesülés minden huzamosabb ideig fennálló rendjét, állapotát (Horváth 2006; Zsidai 2008: 142–150).

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy az újkantianizmus immanens elemzésével és kritikájával Horváth Barna igyekezete tehát arra irányul, hogy kiszabaduljon a tiszta jogtan egyoldalúságából, még pedig anélkül, hogy annak módszertani eredményeit lerombolná. Kelsennel ellentétben a jogot nem helyezi kizárólag a *Sollen* szférájába, nem csupán értéként fogja fel, hanem azt társadalmi, történeti, tér-időbeli, változtatható jelenségként (is) értelmezi. A pragmatikus-empirikus paradigma beemelésével pedig – mondhatnia a két paradigma összekötésével, mintegy egybelátásával, szinopsziséval – elméletébe a tárgy konstitúciója szempontjából alapvető ontológiai előfeltevéseket vesz fel. Horváth célja ugyanis egy sajátos értelemben vett jogszociológia megalapozása. A két szemléletmód közötti diszkrpanciát éppenhogy a szinoptikus látásmód oldja fel oly módon, hogy az újkantianizmus „értékes módszertani eredményeit” (természet, norma (jog) nem-azonossága, vagyis tény (*Sein*) és érték (*Sollen*) logikai ellentéte, módszertisztaság követelménye) megtartja, elkerülve a módszerszinkretizmus csapdáját. A kelsenizmus szerint vagy csak – a *Sein* területén érvényesülő – kauzális (ok-okozat), vagy csak – a *Sollen* területén – normatív (alap-következmény) viszonyát kutató módszer lehetséges. Horváth elméletében – mivel tény és érték egymást kizáró logikai fogalmak – *Sein* és *Sollen* nem képezhetnek harmadik ismerettárgyat, és nem is rendelkezhetnek harmadik típusú törvényszerűséggel. Ennek, valamint ontológiai és ismeretelméleti előfeltevéseinek megfelelően a jog csak reflexív gondolati képződményként (tárgykettősségként) képzelhető el, mely nem rendelkezik önálló módszerrel. Mivel a kauzális és normatív módszer bármiféle egyesítése módszerszinkretizmushoz vezetne, ezért az általa alkalmazott módszer „a két módszer módszertisztaságában érvényesített egymásra vonatkoztatásában, a két tárgy vonatkozó szemléletében van” (Horváth 1934: 42). Álláspontunk szerint tehát Horváth Barna jogszociológiája sem nem ontológia, sem nem ismeretelmélet, hanem ontológiai és ismeretelméleti előfeltevéseket tartalmazó szemléleti jogelmélet. Szinoptikus-processzuális elméletét paradox módon ezért nevezhetjük Tiszta Jogszociológiának.

A szinopszis mint reflexív gondolati képződmény

„Nehéz hozzászokni, hogy a társadalom nem a természetben létezik, mint a testek, hanem a csupán gondolatképlet, a képzelet alkotása, amely a rideg tényekhez hozzáképzeli az értékszempontokat, hogy ezekkel kapcsolatba hozva őket, kiemelhesse belőle a társadalmat. Pedig a dolog csakugyan úgy áll, hogy a társadalom csak gondolatképlet, a naturalizmus terminológiájában beszélve: ideológia” (Horváth 1938: 11). Ez kétségkívül lefokozza a szociológia ismerettárgy-igényét. A szociológia módszerét pedig „úgy jellemezhetjük, hogy az egymást érintő spontán magatartások tényállásait tevő tényelemeket és az értékmérőiket alkotó értékelemeket, egymáson kiválogatván őket, gondolatban egymásra vonatkoztatja és ezzel egy csupán a szemlélő gondolkodásában fennálló reflexív szkémába foglalja azokat” (Horváth 1938: 12).

A szinoptikus módszer nem egy ismerettárggyal, hanem *két* ismerettárggyal foglalkozik. E két ismerettárgyat azonban nem vizsgálhatja sem pusztán az *egyik* öntörvényű, akár természettudományi, akár normatudományi módszerrel (hiszen ekkor a létre irányuló kérdést a kellés, a kellésre irányuló kérdést pedig a lét által válaszolná meg), sem pedig a valóság- és normaelemek önkényes kiválasztását eredményező *saját* törvényszerűségükben (mivel a szinoptikus képződménybe bekerülő lét a *Sollen*-re tekintettel szelektált lét, a kellés pedig a *Sein*-re tekintettel kiválasztott kellés). Ha mégis így tenne, akkor – mint már azt korábban fejtegettük –, megsértené a *módszertisztaság* abszolút követelményét és a *módszerszinkretizmus* hibájába esne. Másfelől a szinoptikus módszer a természettel és a normával nem mint *harmadik ismerettárggyal* foglalkozik, hiszen a norma és valóság között nincs tárgyi kapcsolat. Norma és valóság kapcsolata csak *gondolati képződményként* fogható fel, ezért a *jog* – és valamennyi kultúrtudomány tárgya is – csak *gondolati tárgy*, vizsgálatuk módszere pedig nem megismerési(!) tárgykonstituáló, hanem „csak” *gondolati módszer*. Horváth Barna tehát e sajátos reflexív gondolati eljárást, a szinoptikus módszert kifejezetten úgy határozza meg, mint amely nem konstituál sem harmadik tárgyat, sem harmadik törvényszerűséget (Horváth 1934: 40–76).

Kérdés azonban, hogy végső soron miben áll a különös módszer lényege, amelynek nincs (ismeret)tárgya, s tulajdonképpen maga sem a megismerés módszere? „A jogszociológia módszere eképppen pusztán *a természettudományos és a normatudományos módszer alkalmazásának speciális technikája*, a két módszer egymásra vonatkozó megfigyelés ténykedésében összekapcsolódó módszer, a lét és a kellés *funkcionális* látásának módszere, röviden: a *módszer módszere*. Nem bővíti a megismerést, nem hódítja meg az alogikus új területét a logikai megismerés számára, hanem pusztán abban segít, hogy a már tárgyilag meghódítottat, az öntörvényűségében felismertet – saját öntörvényűségének álláspontját tekintve: önkényes – gondolati kombinációik egymásra vonatkoztatása révén gyakorlati értékesíthetőségükben megvilágítsa. A tárgyias széttagolása és a heterogén tárgyelemek összetétele révén kíván megragadni egy gondolati képződményt, amely az erre irányított látás által és csak benne él. Nem áll szemben a megismeréssel, hanem csupán a gondolkodás előtt lebeg” (Horváth 1934: 62).

Tény és érték – pontosabban pozitívitás/ténylegesség és helyesség/értékesség – azonban nem kétagú, hanem *háromtagú kapcsolat*: csak az „alany közvetítő szerepén” kerülhetnek a szinoptikus gondolati struktúrába. Az érték egyrésztől csak az alany magatartásán keresztül objektíválódhat az *értékmegvalósítás* folyamatában, másrésztől, amikor az alany tényekről értékeket olvas le, helyességüket átéli, *értékelést* végez. A probléma most már az, hogy *értékesség* és a *ténylegesség* kapcsolata milyen *szerkezetet* mutat fel? Az egybelátás a tényt és értéket nem oksági értelemben, és nem is a kölcsönös függés értelmében, hanem *kölcsönös funkcionalitásukban* ragadja meg. Ez a szerkezet tárul fel a szinoptikus összenézés folyamatában (Horváth 1937: 101).

De vajon miként lehet ezt a funkcionális kapcsolatot elgondolni? Minden gyakorló jogász tudja például, hogy egyedül nem lehet az döntő, vajon a jogesetet hogyan *kell* a norma alapján megítélni, hanem az is fontos, hogy miként ítéltetik meg az illetékes szervek által. Megfordítva: az *egyedi* megítélés mindig az *általános* normát kell, hogy szem előtt tartsa. Ezért a szinopszisban azt látjuk, hogy a *Sollen létfunkcionálisan* (a lét számára), a *Sein* pedig *kellésfunkcionálisan* (a kellés számára) *hajlik el*. Az elhajló lét révén azonban

egy másik kellést, az elhajló *Sollen* révén pedig egy másik létet vonunk be „szelektált módon” a gondolati képződménybe, eltérőt azoktól a lét-és kellissorozatoktól, mint amelyek az elhajlás nélkül, pusztán öntörvényszerűségük alapján a szinopszis struktúrájába bekeverültek volna. Így aztán a *szelektált lét* a *Sollen*-törvényszerűségeket nem töri meg, hanem egy másik kellissorozatot indukál, a *szelektált kellés* pedig nem befolyásolja a kauzális törvényszerűségeket, hanem új létsorozatokot indít be. A szinoptikus módszer éppenséggel a valósághoz hozzárendelt „másikfajta” létezésre vonatkozó állandó kérdésben, az öntörvényű – kauzális és normatív – módszerek mindaddig folytatott alternatív alkalmazásában áll, amíg végül is eljut a kétségeket a gyakorlatiatlanságig kizáró legkielégítőbb megoldáshoz (Horváth 1934: 56–60).

A horváthi életmű tanulmányozása alapján elmondható, hogy a szinopszis – vagyis a tények és értékek szemléleti egysége gondolati kapcsolata – érvényességi köre *univerzális*: az elemi magatartástól kezdve a társadalmon és jogon (jogászai hivatásokon) keresztül az összes kultúr (és jog-)tudomány szinoptikus természetű.

Mint említettük, Horváth megoldása a módszertisztasághoz való ragaszkodás következtében kétségkívül *lefokozza a jogszociológia ismeretigényét*: mivel a szinoptikus módszer nem tárgykonstituáló „harmadik típusú törvényszerűség”, a jogszociológiának sem lehet a jog – mint tényből és normából összenézett tárgykettősség – önálló ismerettárgya, pusztán gondolati tárgya. A szinoptikus látásmód következtében a „keresőn” látott kép egészen sajátos intencionális struktúrával bír, hiszen az együttlátás, az egyidejű szemlélés tény és érték között semmilyen értelemben nem hoz létre harmadik tagot: sem ontológiai értelemben valamiféle specifikus harmadik létrégiót („harmadik birodalmat”), sem ismeretelméleti értelemben valamilyen harmadik ismerettárgyat. De nem lehet szó dialektikus értelemben felfogott értelemegységről sem, mert az ellentmondás két tagját nem oldja fel semmiféle magasabb szintézisben, az azonosság és nem azonosság azonosságában. A szinopszis tehát pusztán „reflexív struktúrafenomén”: a „perspektíva tüneménye” (Zsidai 1991).

A materiális jogszociológiai kibontása

A szociológia – szemben az egyes különös társadalomtudományokkal, mint pl. a jogtudomány, közgazdaságtudomány – a legáltalánosabb társadalomtudomány: az egész társadalom általános törvényszerűségeinek elemzését vállalja. A legáltalánosabb kérdések pedig a társadalomra nézve: a változás, a helyesség és a társadalom fogalmának problémái (Horváth 1937; Zsidai 2008: 68–73).

Amennyiben a jogot a *társadalom egy részeként* fogjuk fel, akkor a jog elmélete – mint a jogra vonatkozó legáltalánosabb jogismeret – a maga egészében a jogra alkalmazott társadalomelmélet, tehát jogszociológia. Ez már csak abból is következik, hogy a társadalomra nézve ugyanazokat a problémákat – vagyis a lényeg (fogalom), a változás, az igazságosság (helyesség) kérdéseit – firtatjuk, mint a jogelméletben a jogra vonatkozólag. Ez tehát a jogszociológia *tágabb* felfogása: vagyis ebben az esetben a jogszociológiát a jogelmélet egyik *irányzataként* foghatjuk fel. Ezt az értelmezés a horváthi szinoptikus jogelmélet *nóvuma*, amelyet egyik főművében, a *Rechtssoziologie*-ban fejt ki. „Úgy hiszem,

ma a jogtan leginkább jogszociológiaként felelhet meg a gondolkodástörténeti pillanat szükségleteinek... Jelenkori gondolkodásunk perspektívájából vált csak láthatóvá, hogy a jog fogalma és értéke egyáltalán nem ismerhető meg történetének, fejlődési szabályszerűségeinek és a legfontosabb társadalmi képződményekkel való összefüggésének kutatása nélkül” (Horváth 1934: III). Ha azonban a jogszociológia megismerési célját a történeti valóságban változó jogi tények, a jog dinamikájának megragadásában jelöljük meg, akkor a jogszociológia – szűkebb értelemben – a jogelmélet egyik *részének* tekinthető.

Horváth jogszociológiáját szinoptikus jellegű *társadalomelméletének* keretében fejti ki (Zsidai 2008). Kiindulópontja az ember mint biológiai, pszichológiai és intelligibilis lény. Az embernek azonban nem minden megnyilvánulása, „életjele” számít a társadalom és a jog konstitúciója szempontjából relevánsnak. Az egyed pusztán biológiai vagy lelki megnyilvánulásait Horváth éppúgy nem tekinti magatartásnak, mint az okozatos szükségyszerűséggel – mechanikusan vagy organikusan – előidézett *viselkedést*. *Magatartáson* szerinte „csakis olyan viselkedést érthetünk, amelyet a viselkedő saját belátása és spontán elhatározása szerint ellenőrizni és irányítani képes” (Horváth 1937: 36). Mivel a jog emberi magatartásokon keresztül érintkezik a valósággal, lényege és fogalma csak akkor írható le, ha tekintettel vagyunk annak társadalmi jellegére. A *társadalom* Horváth Barna-féle definíciójának megalkotásához azonban szűkíteni kell az emberi magatartások körét. A társadalmat azon magatartások interszubjektív összességével azonosítja, amelyek *egymás feltételeit érintik*.

Ám Horváthnak tovább kell szűkítenie az érdeklődésére számot tartó társadalmi magatartások körét, mivel a jogszociológia generalizáló jellege miatt csakis általános, illetve *tipikus* jelenségekkel, *társadalmi objektivációkkal* foglalkozhat. A társadalmi objektivációkban a magatartások *szabályossága* figyelhető meg. A tipikus egyéni magatartások körén belül a társadalom bizonyos *egységet* mutat fel. Az egység kialakulását nemcsak a társadalmi magatartások egyformasága, *homogén hasonlósága* teszi lehetővé, hanem azok ún. *szabályos különbözősége*, egymást *kiegészítő funkciómegoszlása* is. A társadalom és társadalmi egység nem azonos fogalmak, hiszen társadalom teljes káosz közepette is létezhet. Amilyen mértékben hasonlóak vagy szabályosan különbözőek a magatartások, abban a mértékben beszélhetünk a biológiai, lelki, illetve fiziológiai folyamatok *objektíválódásáról*. Ez az objektíválódás teszi aztán lehetővé a társadalmi egységek keletkezését. A társadalmi egység átfogóbb fogalmán belül helyezi el a *társadalmi rend* kategóriáját. Társadalmi rendről csak akkor beszélhetünk, ha a magatartásoknak nem pusztán a szabályossága, de *szabályozottsága* is fennáll. A szabályozottság kialakulásának feltétele pedig az, hogy a magatartások – valaki vagy valami által meghatározott – *mintát* kövessenek. Ekkor jön létre a szinoptikus szerkezetű eljárás, vagyis az „előre meghatározott emberi magatartás” (Horváth 1937: 29).

A történeti társadalmak eljárási szerkezete különböző fejlettségű szinten tárgyiasult eljárások hierarchiájából áll. Mindezek ősforrása a *szokás*, melyekből *tagoltabb, változatosabb, de mulandóbb, szórványosabb* eljárások, formális objektivációk fejlődnek ki (divat, illem, szertartás, becsület, játék stb.). A társadalmi eljárás harmadik szerkezeti és funkcionális rétegét olyan ún. *kifejező* eljárások alkotják, mint pl. a nyelvjáráások, a művészi vagy tudományos formák. A jog konstitúciója szempontjából számunkra a negyedik réteg, azaz a nagy *társadalomszervező* eljárások síkja a legfontosabb. Horváth ugyanis ezen a szinten vizsgálja

a társadalmi valóságnak a jogrend szempontjából releváns rendjeit, társadalmi alapjait, az ún. *alapul fekvő tényeit*: így a gazdaságot, a harcot, a hatalmat, a tudást (műveltséget) és (sic!) magát az eljárást. Mindezen objektivációk *funkcionális* (és nem kauzális!) összefüggésben vannak a jog történeti valóságával. Míg az alapok a jog konstitutív lehetőségfeltételét alkotják, addig a jog mint különleges társadalmi technika az alapok fejlődésének egy bizonyos pontján túl továbbfejlődésük számára nélkülözhetetlen (Horváth 2006).

A jog alapjaiban a jog szociológiai tartalma jelenik meg, és a társadalmi anyag mint olyan *homogén*. A jog alapjaival együtt adott. „Ez ugyanaz a társadalmi anyag, és a jogot éppen úgy hordozza a jogot, mint a gazdaságot, háborút, hatalmat, kultúrát és eljárást. Ugyanazok a magatartások tekinthetők egyik szempontból joginak, míg a másiból gazdasági, háborús, hatalmi, kulturális vagy eljárási szférához tartozónak” (Horváth 2006: 9). *A jog társadalmi anyagának homogenitása*, a minden társadalmi objektivációban közös társadalmi magatartás azonban nem jelenti azt, hogy a jog és alapjai teljes mértékben egybeesnének, vagy hogy a jog pusztán az alapok egyik rétegét tenné ki. Nem lehet azonos a jog még a vele legbensőségesebb, legközvetlenebb kapcsolatban álló *eljárással* sem, melyet Horváth Barna a *jog genus proximumának* tart, mely mindenütt jelenlévő eljárásnak a legfejlettebb, legintézményesedettebb formáját a jog képezi. Mind a társadalmi alapoknak, mind pedig a jognak megvannak tehát a *tipikus magatartásai, sajátos működési területük, önlogikájuk*.

A jog legközvetlenebb alapjai, mivel társadalmi objektivációk, maguk is osztják az őket felépítő társadalmi magatartás és a társadalom *szinoptikus természetét*, hiszen egyrészt *létezők* és – egymástól csak analitikusan elválasztható összefüggésként – *értékalapok* eszmei, gondolati kapcsolatában konstituálódnak, másrészt elemzésük is a valóságnak egy bizonyos értékszempont szerint kiválasztott részének vizsgálatát jelenti. A *gazdasági rend* egyrészt „természeti szükségyszerűség”, a társadalom „legelső, állandó, mindenütt és mindenkor érvényesülő tevékenysége” (Horváth 1937: 22), „másrészt feltétele magasabb szükségletek és értékigények kielégítésének, tehát az értékkrangsor által eddig a mértékig *igazolt érték*. Ugyanúgy a *hatalomban a kényszerítő ok* és a *spontán szabadság*; a *harcban és békében a természeti szükségesség* és a kölcsönös *értékrombolás* illetőleg *-fejlesztés*; a *művelődésben az okozatosan korlátozott művelése a legvégső értékeknek*, és végül az *eljárásban az okozatosan meghatározott tényleges magatartásoknak eszmei magatartásmintákkal* való kapcsolata áll előttünk” (Horváth 1937: 33).

A jog nélkülözhetetlen alapjai azonban különböző súllyal esnek latba a jog funkcionális determinációja során, s ily módon egy olyan skálán helyezhetők el, melyek a tényezőket a *befolyás erőssége s joghoz való közelsége* alapján rendezik el. A legerősebb, de legközvetetebb kapcsolatban a gazdaság áll a joggal. A vitális szükségletek nyomása sorrendben megelőz minden mást, azonban kielégítésük után súlyuk elenyészővé válik, s más hatásoknak adják át helyüket. Ezzel szemben a legközvetlenebb, éppen ezért a leggyengébb alapja a jognak az eljárás, mivel az a legfejlettebb eljárási szerkezetben intézményesülve már maga is jog. A két említett objektiváció között az egyes alapok egyre gyengébben, de annál közelebről hordozzák a jogot.

Horváth Barna az alapok *hierarchikus rendezettségének* és az eljárások intézményesülésének vizsgálata során azt a tételt állítja fel, miszerint minél inkább megszűnik a magatartásminta létbeágyazottsága, minél élesebben elkülönül a konkrét magatartás lefolyásának folyamatától, illetőleg az eljárás a materiális objektiváció minél magasabb fokát éri el, annál formálisabb, kategorikusabb lesz az előírás (Zsidai 2008: 156–158).

Horváth a jog társadalmi alapjainak elemzését összeköti a Leonard Hobhouse-tól átvett, a társadalom és a jog fejlődésének összefüggéseire alkalmazott *négy fejlődési típussal*: a növekedés, a hatásosság, a szabadság és a kölcsönösség elemzésével. Általánosságban elmondható, hogy a négy fejlődéstípus egymás közti viszonyában a *csökkenő teljesítmény* törvényszerűsége áll fenn. A fejlődés akkor lehet optimális, ha mindegyik külön-külön arányosan egészíti ki a másik hármát. (Bármelyikük túlfeljedése – pl. a bürokrácia képeiben megjelelő túlnövekedés, a zsarnokságban manifesztálódó túlhatóság, a túlzott szabadság (liberalizmus), és a túlkölcsönösség (tervtársadalom) – a jog társadalmi létalapjainak összeomlásához vezet.) Ugyancsak a *csökkenő teljesítmény* törvényszerűsége áll fenn a jognak a gazdasággal, a hatalommal, a harccal, és a műveltséggel való kapcsolatában (pl. jogi túlszabályozás fenyegeti a gazdaság immanens törvényszerűségeit). *Egyenes arányú fejlődés* egyedül az eljárás és a jog fejlődése között áll fenn. A jognak ugyanis legközvetlenebb – épp ezért a leggyengébb és legkevésbé eredeti – alapja maga az *eljárás*: az eljárás végül is a jog fogalmába torkollik. Horváth Barna szerint azonban nemcsak, hogy az eljárás a jog fő/ nem fő fogalma, hanem fordítva: a jog mint legfejlettebb eljárás jelenti az eljárás felső fokát. A jog *genus proximuma* tehát az eljárás, míg az eljárás *superlativusa* maga a jog (Zsidai 2011).

Horváth számára tehát a *legintézményesedettebb*, legfejlettebb eljárást a jog jelenti, illetve egy társadalom mindenkor legintézményesedettebb eljárása maga a jog. A legintézményesedettebb eljárási szerkezet az, amikor is az eljárás mint (a konkrét magatartásokról leváló) forma eléri az eljárás *ideális* fogalmát. A jog „az összes egyéb eljárásokat felülmúlja intézményesség tekintetében, mert 1. az eljárások *tömegesek*, és állandóan működő szervekké [parlament, bíróság stb. – Zs. Á.] és intézményekké [per – Zs. Á.] sűrűsödtek, 2. tagoltságuk, egymást kiegészítő [hatásköri, büntetőjogi, polgárjogi stb. – Zs. Á.] megoszlásuk és *hatásosságuk* a legnagyobb, 3. a társadalmi szabadságnak és szükségletkielégítésnek, valamint 4. a társadalmi kölcsönösségnek és igazságosságnak a legalkalmasabb eszközei” (Horváth 1937: 31). Az eljárás *szabadsága* egyben a társadalom szabadsága is, hiszen a jog a kényszer monopolizálásával megszünteti a magatartások feltételeit érintő, különböző objektív és szubjektív tényezők kaotikus kényszerét, s mindegyiket felszabadítja a többi magatartás rá gyakorolt kényszere alól. Az eljárás és a jog *kölcsönössége* pedig abban fejeződik ki, hogy mind könnyebbé válik a különböző fejlettségű eljárások – az erkölcs, a közvélemény és a jog – közötti „átjárás”, egymásból való felfrissülésük, az elkülönülten fejlődő eljárási formák evolúciós eredményeinek átvétele (laikus és szakbíraskodás, jogi műveltség kiterjesztése, közvélemény alakítása jogpolitikai kérdésekben, bírói szabad mérlegelés stb.). Az eljárásmódok differenciálódásának és kölcsönhatásának fejlődése továbbá azzal a következménnyel jár, hogy a legintézményesedettebb eljáráshoz, a formális objektívációként felfogott joghoz képest más társadalmi eljárások (szokás, morál, gazdaság, hatalom) többé már nem mint eljárások jönnek számításba, hanem pusztán materiális objektívációként, mint a jog értéktartalmai.

Materiális jogszociológiájának korántsem kimerítő elemzése után felmerül a kérdés: a *Rechtssoziologie*-ban valóban sikerült-e Horváth Barnának a jog szisztematikus elemzése? Az öt társadalmi objektíváció és a négy fejlődési törvényszerűség funkcionális összefüggéseinek segítségével a jogi változás négy dimenziójában vajon fel tudta-e mutatni a jog szinoptikus karakterét? Sorolhatnánk itt az elismerő és a kritikus véleményeket. Érdemes azonban felidézni Horváth tudósi magatartásának megítélése szempontjából

is igen figyelemreméltó önkritikus visszatekintését. Álláspontja szerint elméletének *maradandó* eredménye egyrészt a szinoptikus módszertan, másrészt pedig az eljárási jogelmélet kidolgozása. A társadalmi objektíváció és az egyetemes törvényszerűségek teljesítményösszefüggéseire vonatkozó vizsgálatait (vagyis alapvetően a *Rechtssoziologie* második részének zömét) azonban már munkássága *mulandó* fejezeteinek tartja. „A gondolkodás történetében gyakran előfordul, hogy új alapgondolat első ízben olyan groteszk alkalmazásban tör keresztül, amely semmi arányban sem áll a később felismert jelentőségéhez. Nálam is a szemléleti módszer megtalálása a hegyek vajúdásával, a jog és a társadalom közötti »csökkenő teljesítmény törvényszerűsége« pedig, amelyet a módszer alkalmazása útján véltem elérni, a nevelés égerke születésével volt egyértelmű” (Horváth 1941b: 67–68). „Sok hűhó semmiért?” – tehetnénk fel Horváth Barnával együtt mi is a kérdést. Hiszen azért mégsem arról van szó, hogy a könyv második, szisztematikus részében Horváthnak ne sikerült volna érzékeltetni tény és érték szinoptikus szerkezetét, vagy hogy a funkcionális társadalmi teljesítményösszefüggések törvényszerűségeit revideálni kellene. Sokkal inkább arról, hogy az első részben kifejtett alapgondolat átütő jellegéhez *képest* az eredmény – Horváth talán túlságosan is kíméletlen szavaival élve – „tényleg szintelen, semmitmondó” (Horváth 1941: 69).

Valóban elképzelhető, hogy az utókor olvasója úgy érzi, a számára már esetleg ismert jogszociológiai megállapításokhoz a szinopszis módszertani találmányának alkalmazása nélkül is eljuthatott volna. Továbbá míg egyes szakaszok (így a gazdaság vagy a hatalom) álláspontunk szerint túldimenzionáltak, mások nem kellőképpen kidolgozottak (tudás, eljárás). Elmondható az is, hogy találhatók fragmentális, nem szisztematikus felépített részek (joghelyzetek tana, jogi szervek elmélete), s esetenként megtörnek az argumentációs vonalak (szabadság, kölcsönösség fejlődéstörvényeinek tárgyalása, jogi értéktan). Horváth maga is elismeri, hogy megkülönböztetések „elvontságá, a funkcionális összefüggéseknek elvontan felfogott problematikája, a módszer termékenyebb alkalmazását, jelentőségének kibontakozását megakadályozta” (Horváth 1941b: 70–71). A módszer és alkalmazása közötti ellenmondást Horváth azonban nemcsak saját hibájának tudja be, hanem annak is, hogy a mű megírásakor még nem születtek meg, illetve számára kevésbé voltak ismertek azok a rokon törekvések, melyek segítettek volna a módszer gyümölcsözőbb kiaknázásában. „Hiányoztak a szkeptikus gondolkodás (Hume), az újabb lélektan, a mélyszociológia és az újrealizmus tanulságai... A szemléleti módszert ezek nélkül a közvetítő gondolatok nélkül *nem is lehetett* termékenyebben alkalmazni” (Horváth 1941b: 72).

Horváth Barna mindezeket a tapasztalatokat a *Rechtssoziologie* megjelenését követően igyekezett kiaknázni. Olyan fontos tanulmányai mellett, mint a *Macht, Recht, Verfahren* (Horváth 1936) és *A szociológia elemei* (Horváth 1938) fényes tanújelét adja ennek az 1937-ben megjelent *A jogelmélet vázlat*a című munkája, melyet gondolatisága, felépítettsége, kidolgozottsága tekintetében méltán tarthatunk a jogi valóság szociológiai konstrukciója, az eljárási jogszemlélet, s ezzel együtt a magyar jogbölcselet kiemelkedő teljesítményének. Horváth e könyvében a szinoptikus módszertani eredményt már adottnak veszi, s a hangsúlyt inkább a jog változásának, helyességének és fogalmának beható vizsgálatára helyezi. Bár az alapgondolat, vagyis a *Sein* és *Sollen* szemléleti összekapcsolása kimondottan vagy kimondatlanul végig jelen van Horváth munkásságában, elméletileg figyelemre méltó adalékot már csak a *Field Law and Law Field* (Horváth 1957) című, már

Amerikában megírt, és ugyancsak komoly nemzetközi vitát kiváltó tanulmányában nyújt, melyben annál megalapozottabbnak véli szinoptikus jogelméletének érvényességét, minél inkább gyökeret ver az a fizikai-filozófiai belátás, miszerint a természetben sem kauzális törvényszerűségek uralkodnak, legfeljebb statisztikai valószínűségek állapíthatók meg.

Horváth Barna szinoptikus-processzuális jogelmélete egy hihetetlenül érdekes társadalom- és szellemtörténeti szituációban a kor, a személyiség és a gondolat egyedülálló, mondhatni dialogikus találkozásának eredményeképpen született meg. A horváthi életmű a nyugateurópai tradíció két világnak metszéspontján rendkívül eredeti ötvözetként jött létre. Horváth Barna a szükségszerűség és szabadság, biztonság és spontaneitás, a dogmatikus és kritikai gondolkodás Szküllája és Kharüdisze között hajózva dialektikus éleseműjséggel kísérte meg a létet (*Sein*) és érvényt (*Sollen*) egymástól végletesen elválasztó áthidalhatatlan szakadékon való gondolati (logikai) úrrá levést. A jogot kívánta kutatni, még pedig az egész jogot, amelyet a kor tradícióinak és kihívásainak megfelelően kizárólag egy sajátos, „szemléleti jogszociológia” keretében tudott elképzelni – mégpedig végtelen alázattal. A végső megoldást nem kívánja összetéveszteni a végső megoldás iránti vágyakozással. „Őszintén örülnék annak” – vallja –, „ha vizsgálódásaim hozzájárulhatnának a társadalomban és a jogban rejlő Örökkévaló és Időszerű megértéséhez” (Horváth 1934: III).

Hivatkozott irodalom

- Bayer József (1989): *Az érték antinómiái. Az újkantiánus értékelmélet hatása a szociológia módszertanára*. Budapest: Akadémia.
- Bibó István (1986): Kényszer, jog, szabadság. In *Bibó István: Válogatott tanulmányok. I. kötet (1934–1944)*. Vida István és Nagy Endre (szerk.). Budapest: Magvető, 5–147.
- Cardozo, Benjamin N. (1981): A bírói döntési folyamat természete. In *Jog és filozófia*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Akadémia, 293–306.
- Cs. Kiss Lajos (2017): Emlékezés Horváth Barnára (1896–1973). In *A szegedi jogbölcseleti iskola alapítója. Horváth Barna emlékkönyv*. Révész Béla (szerk.). Szeged: Iurisperitus, 11–33.
- Darmstaedter, Friedrich (1935): Der Rechtsphilosoph Heinrich Ahrens und die Anfänge der wirtschaftlich-soziologischen Rechtsauffassung. *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* (9): 37–53.
- Ehrlich, Eugen (1981): Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány. In *Jog és filozófia*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Akadémia, 73–98.
- Fikentscher, Wolfgang (1975): *Methoden des Rechts*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Gurvitch, Georges (1940): *Éléments de Sociologie Juridique*. Paris: Aubier.
- H. Szilágyi István (1995): Circus Juris. Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In *Portrévázlatok. A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Szabadfalvi József (szerk.). Miskolc: Prudentia Iuris, 211–266.
- Horváth Barna (1926): *A társadalom és az állam funkcionális szemlélete*. Budapest: Stehphaneum Nyomda és Kiadó.
- Horváth Barna (1928): Természetjog és pozitívizmus. *Társadalomtudomány* (8): 213–247.
- Horváth Barna (1934): *Rechtssociologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts*. Berlin: Grunewald.
- Horváth Barna (1936): Macht, Recht, Verfahren. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* (30): 67–85.
- Horváth Barna (1937): *A jogelmélet vázlata*. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Horváth Barna (1938): A szociológia elemei. *Acta litterarum ac scientiarum reg. Universitatis Hung. Franciscus-Iosephina, Sectio: Juridico-politica Tomus* (13): 241–276.
- Horváth Barna (1941a): *A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája*. Budapest: Sárkány Nyomda.
- Horváth Barna (1941b): A jogszociológia útja. *Társadalomtudomány* (21): 43–74.
- Horváth Barna (1957): Field Law and Law Field. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* (8): 44–81.
- Horváth Barna (1993): *Forradalom és Alkotmány*. Zsidai Ágnes (szerk.). Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete.
- Horváth Barna (2001): *Angol jogelmélet*. Budapest: Pallas Stúdió-Attraktor Kft.

- Horváth Barna (2006): *A jog alapjai*. Budapest: Szent István Társulat.
- Kant, Immanuel (1981): *A tiszta ész kritikája*. Budapest: Akadémia.
- Kantorowicz Hermann (1981): Küzdelem a jogtudományért. In *Jog és filozófia*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Akadémia, 99–122.
- Kelsen, Hans (1916): Die Rechtswissenschaft als Norm-oder als Kulturwissenschaft. In *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft in Deutschen Reiche* (40). Leipzig: Duncker und Humblot.
- Kelsen, Hans (1920): *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*. Tübingen: Mohr.
- Kelsen, Hans (1922): *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff. Kritische Untersuchung des Verhältnisses von Staat und Recht*. Tübingen: Mohr.
- Kelsen, Hans (1928): *Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus*. Charlottenburg: R. Heise.
- Kelsen, Hans (1949): *General Theory of Law and State*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta Jogtan*. Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium.
- Kuhn, Thomas (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Lacambra, y Legaz (1935): *Rechtsoziologie*. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts. Par Dr. Barna Horváth. *Revue Internationale de la Theorie du Droit* (9): 141.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat (1962): *A törvények szelleméről*. Budapest: Akadémia.
- Moór Gyula (1934): *Szociológia és jogbölcselet*. Budapest: Atheneum.
- Moór Gyula (1935): *Az alkotmány*. Szeged: A m. kir. Ferencz József Tudományegyetem kiadása.
- Nagy J. Endre (2017): Perjog és szintézis: Horváth Barna életvitale és elmélete. In *A szegedi jogbölcseleti iskola alapítója. Horváth Barna emlékkönyv*. Révész Béla (szerk.). Szeged: Iurisperitus. 208–217.
- Percz László (2000): A jogfilozófiai hagyomány. In Hell Judit, Lendvai L. Ferenc és Percz László: *Magyar filozófia a XX. században*. Budapest: Áron Kiadó, 100–127.
- Peschka Vilmos (1981): A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. század első felében. In *Jog és filozófia*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Akadémia, 7–52.
- Pokol Béla (2005): *Jogelmélet*. Budapest: Századvég, 302–342.
- Pound, Roscoe (1910): Law in Books and Law in Action. *American Law Review* (44): 46–64.
- Pound, Roscoe (1981): Társadalomirányítás jog útján. In *Jog és filozófia*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Akadémia, 307–332.
- Rehbinder, Manfred (1971): Einführung. In *Horváth Barna: Probleme der Rechtssoziologie. Schriftenreihe zur Rechtssoziologie und Rechtstatsachenforschung*. Ernst Hirsch és Manfred Rehbinder (szerk.). Berlin: Duncker und Humblot.
- Szabadfalvi József (1999): *Jogbölcseleti hagyományok*. Debrecen: Multiplex Media – Debrecen University Press.
- Timasheff, Nyikolaj Szergejevics (1939): *An Introduction to the Sociology of Law*. Cambridge: Harvard University Committee on Research in the Social Sciences.
- Varga Csaba (1992): *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Budapest: Akadémia.
- Vas Tibor (1937): A Tiszta Jogtan és a szemléleti jogelmélet. *Szellem és Élet*. 1(4): 239–253.
- Verdross, Alfred (1963): *Abendländische Rechtsphilosophie*. Wien: Springer.
- Zsidai Ágnes (1991): A perspektiva tüneténye. Horváth Barna jogfilozófiája. *Világosság* (32): 917–927.
- Zsidai Ágnes (2005): A jog genus proximuma. Horváth Barna processzuális jogelmélete. *Jura* (2): 146–151.
- Zsidai Ágnes (2006): Das Problem der Überbrückbarkeit von Sein und Sollen in der synoptischen Rechtstheorie. *Annales. Sectio Iuridica* (47): 423–426.
- Zsidai Ágnes (2008): *A Tiszta Jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogbölcselete*. Budapest: Szent István Társulat.
- Zsidai Ágnes (2011): Das Verfahren als genus proximum des Rechts. *Autonomie – Prozessrecht. Annales. Sectio Iuridica* (52): 423–426.
- Zsidai Ágnes (2023): The Janus-Face of Law. Barna Horvath's Synoptic Theory of Law. In *Progress and Justice: Globality and Locality from the Aspects of the World and the Individuum*. Szmodis, Jenő és Mitoma, Tamio (szerk.). Nagoya: Narumi Publishing Co. Ltd., 115–131.

Zsidai Ágnes

jogász-szociológus, az ELTE Állam-és Jogtudományi Kara Jog-és Társadalomelméleti Tanszékének habilitált egyetemi docense (Budapest)